

บทที่ 1 บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญ

“แม้ประเทศจะพัฒนาด้านอุตสาหกรรมไปมากแล้วก็ตาม แต่การเกษตรก็มีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากันจะละเลยทอดทิ้งมิได้ ดังนั้น จึงจำเป็นที่จะต้องคิดค้นหาแนวทางปฏิบัติการเกษตรที่เหมาะสมกับสภาพการณ์อยู่เสมอ เพื่อช่วยให้เกษตรกรของเราได้มีผลผลิตที่เพียงพอเลี้ยงตัวเอง และมีฐานะความเป็นอยู่ที่ดีสุขสบายพอควรแก่อัตภาพ... การเกษตรนั้นเป็นทั้งรากฐานและชีวิตสำหรับประเทศของเรา เกษตรกรรมในยุคปัจจุบันจึงจำเป็นต้องได้รับการวางแผนและพัฒนาอย่างถูกต้อง ทุกคนควรจะได้อธิปไตยเป็นภาระหน้าที่ที่จะต้องช่วยกันศึกษาค้นคิดและปฏิบัติทดลอง หาวิธีการที่ดีที่เหมาะสมยิ่งขึ้น เพื่อให้การเกษตรในประเทศได้พัฒนาก้าวหน้าไปได้...” พระบรมราชาวาทะพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ คราวที่เสด็จพระราชดำเนินพระราชทานปริญญาบัตรแก่บัณฑิตมหาวิทยาลัยแม่โจ้ เมื่อวันที่ 23 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2538.

จากแนวความคิดการพัฒนาที่เน้นความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ นับตั้งแต่ประเทศเริ่มมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่ 1 (พ.ศ.2504-2509) ที่ความคิดเรื่องการพึ่งเงิน พึ่งตลาด พึ่งคนอื่น จากวัฒนธรรมตะวันตกได้เข้าครอบงำ โดยมีความเชื่อว่าเมื่อเศรษฐกิจดีขึ้นหรือมีเงินมาก ๆ จะทำให้คุณภาพชีวิตดีขึ้น จนเกิดวลีที่ว่า “เงินเป็นทั้งวิธีการและเป็นเป้าหมายของชีวิต ดังนั้น งานคือเงิน เงินคืองาน บันดาลสุข” แปลว่า ถ้ามีเงินมากจะมีความสุขมาก ผลที่ตามมา คือ ในปี พ.ศ.2540 ประเทศชาติต้องสูญเสียเงินสำรองกว่า 1 ล้านล้านบาท ภาครัฐและเอกชนเป็นหนี้ 4 ล้านล้านบาท สถาบันการเงินระดับชาติถูกปิดกว่า 60 แห่ง ป่าไม้ถูกทำลายกว่า 200 ล้านไร่ เกิดความแห้งแล้งและเกิดน้ำท่วม ทรัพยากรธรรมชาติถูกทำลาย (คำคุณ, 2553ก, หน้า 9-13) แนวทางการพัฒนาดังกล่าว ยังส่งผลทำให้ระบบการผลิตในภาคการเกษตรเปลี่ยนจากการผลิตเพื่อบริโภคสู่การผลิตเพื่อการค้า ภาคเกษตรกรรมไทยก้าวสู่ยุคเกษตรเคมีที่ต้องใช้ปัจจัยการผลิตจำนวนมาก ทำให้เกษตรกรต้องแบกรับค่าใช้จ่ายในการลงทุนที่สูงขึ้น ในขณะที่ไม่มีอำนาจต่อรองในกระแสของตลาด สิ่งที่เกษตรกรได้รับคือภาวะหนี้สินเรื้อรัง (ธวัชชัย เฟื่องพินิจ, 2550, หน้า 1-2) ซึ่งเกษตรกรไทยร้อยละ 90 ตกอยู่ในภาวะหนี้สิน ไม่มีที่ดินทำกินเพราะถูกนายทุนยึด สภาพแวดล้อมเสื่อมโทรม จากการตัดไม้ทำลายป่า การใช้สารเคมี มีวิถีชีวิตที่วิ่งตามกระแสการบริโภค และพึ่งคนอื่นมากขึ้น (โครงการพัฒนาชุมชนภาคอีสานเพื่อการเสริมสร้างสุขภาพอย่างยั่งยืน, 2550, หน้า 58) นอกจากนี้ แนวทางการพัฒนาดังกล่าว ยังทำให้เกิดการใช้ฐานทรัพยากรอย่างฟุ่มเฟือย ส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม ความยั่งยืนของระบบนิเวศ ส่งผลกระทบต่อกรรมกรผลิตและบริโภคที่ไม่เหมาะสม ทำให้วิถีชีวิตขาดความสมดุล เกิดการสะสมของปัญหาต่อทุนธรรมชาติและระบบนิเวศ ส่งผลต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตของสังคมไทยทั้งในรุ่นปัจจุบันและรุ่นอนาคต (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2547, หน้า 8) เมื่อขีดสุดของความสมดุลถูกทำลาย มนุษย์ได้ประจักษ์แจ้งแล้วว่าเส้นทางสาย

วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีนำมาซึ่ง “ทุกซ์” กระแสแห่งความทันสมัยเป็นบ่อเกิดซึ่ง “กิเลสและความอยากไม่รู้จบ” สุดทำยมนุษย์จึงตกอยู่ในภาวะ “ล้มละลาย” ทั้งทางสังคม วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อม (ธวัชชัย เฟ็งพินิจ, 2548, หน้า 32)

อย่างไรก็ตาม ในช่วงเปลี่ยนผ่านสู่ความล่มสลายนี้ ได้มีคนกลุ่มหนึ่งหันกลับมามองที่ทุนทางสังคมของตนเองเพื่อหาทางปลดแอกให้หลุดพ้นจากความบีบคั้นทั้งปวง โดยนำเอาภูมิปัญญาวัฒนธรรมที่สั่งสมกันมาจากรุ่นสู่รุ่น มาผสมผสานให้เข้ากับบริบทของชีวิตตนเอง ท่ามกลางกระแสการหลั่งไหลของทุนนิยม บริโภคนิยม วัตถุนิยม และความทันสมัย ซึ่งกลุ่มคนเหล่านี้ได้รวมตัวกันนับตั้งแต่ปี พ.ศ.2538 ในนาม “เครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านและพหุภาคีภาคอีสาน” ซึ่งจัดประชุมกันต่อเนื่องทุก 6 เดือน หลังเกิดวิกฤตเศรษฐกิจเมื่อปี พ.ศ.2540 ได้มีการจัดประชุมสัญจรตามเครือข่าย ๆ ทุกเดือน โดยมีวัตถุประสงค์ในการรวมตัวกันประกอบด้วย หนึ่งสร้างองค์ความรู้และกระบวนการเรียนรู้ในการพึ่งตนเองและพึ่งพากันเอง สองส่งเสริมปราชญ์ชาวบ้านสร้างผู้นำรุ่นใหม่ และพัฒนาผู้นำเหล่านี้ขึ้นเป็นปราชญ์ชาวบ้านรุ่นต่อไปในการเป็นแบบอย่างของคนรุ่นหลัง และสามสร้างเครือข่ายการเรียนรู้สู่การพึ่งตนเองและพึ่งพากันเอง 1 ล้านครอบครัวในภาคอีสานภายในปี พ.ศ.2560 ทั้งนี้เครือข่าย ๆ ได้สร้างหลักสูตรวิทยากรกระบวนการเพื่อการเปลี่ยนแปลงสู่การพึ่งตนเองและพึ่งพากันเองภาคประชาชน หรือเรียกย่อ ๆ ว่า “วปอ.ภาคประชาชน” โดยแบ่งเป็นภาคทฤษฎี 2 วัน และภาคปฏิบัติเวียนไปตามศูนย์การเรียนรู้ของปราชญ์ชาวบ้านอีก 3 วัน (สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม, 2545, หน้า 142-143) ปัจจุบันเครือข่าย ๆ มีทั้งสิ้น 12 เครือข่าย ซึ่งแต่ละเครือข่าย ๆ ได้จัดตั้งศูนย์เรียนรู้เพื่อถ่ายทอดความรู้และประสบการณ์ในหลักสูตร วปอ.ภาคประชาชน โดยมีวิทยากรกระบวนการหรือเกษตรกรต้นแบบเป็นผู้ถ่ายทอดความรู้เครือข่าย ๆ ละประมาณ 7-25 คน มีที่ตั้งอยู่ในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 5 จังหวัด คือ ขอนแก่น นครราชสีมา บุรีรัมย์ สุรินทร์ และอำนาจเจริญ ซึ่งจากผลการดำเนินการอย่างต่อเนื่องทำให้ปราชญ์ชาวบ้านแต่ละท่านได้รับการยกย่องให้เป็น “ครูภูมิปัญญาไทยด้านเกษตรกรรม” จากกระทรวงศึกษาธิการในรุ่นต่าง ๆ มาโดยตลอด ดังนั้น กล่าวได้ว่าปราชญ์ชาวบ้านในฐานะผู้นำเครือข่ายล้วนได้รับการยอมรับในฐานะ “ปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรม” จากสังคมวงกว้างโดยแท้จริง ซึ่งสามารถเป็นต้นแบบแก่เกษตรกรโดยทั่วไปให้สามารถเรียนรู้และสัมผัสได้ถึงการทำกรเกษตรกรรมสู่การพึ่งตนเองได้อย่างเป็นรูปธรรม

จากประสบการณ์ชีวิตของปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมในฐานะผู้นำเครือข่าย ๆ ล้วนเคยประสบปัญหาความทุกข์ยากจากเกษตรเชิงเดี่ยวหรือเกษตรการค้าหรือเกษตรเคมีทั้งสิ้น ด้วยความคิดอยากรวยเร็วนำไปสู่ความล่มสลายทางนิเวศวิทยา ความเสื่อมโทรมทางทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ครอบครัวญาติพี่น้องแตกแยกอพยพย้ายถิ่นฐาน วัฒนธรรมภูมิปัญญาถูกหลงลืม สุขภาพกายสุขภาพจิตเสื่อมโทรม ยิ่งทำยิ่งจนยิ่งมีปัญหา ยิ่งวิ่งตามเงินยิ่งเป็นหนี้ ดังวลีที่ว่า “ทำนาปีเหลือแต่หนี้กับฟาง ทำนาปรังเหลือแต่ฟางกับหนี้” (ธวัชชัย เฟ็งพินิจ และ พิมพ์ชนก วัดทอง, 2556, หน้า 161-162) ภายใต้ปัญหาดังกล่าวเครือข่าย ๆ ได้หารือและระดมสมองถึงสาเหตุ ทางเลือก และแผนปฏิบัติ ในที่สุดได้สรุปหลักการสำคัญในการแก้ปัญหาด้วยการทำเกษตรผสมผสานจากเล็กไปใหญ่และจากง่ายไปยาก โดยไม่ต้องใช้สารเคมี ในที่ดิน 1 ไร่ ให้มีปริมาณและจำนวนชนิดมากพอที่จะดูแลคนในครอบครัว มีเหลือแจก

ทำให้มีเพื่อน มีเหลือขายไว้เป็นเงินทุนและลดหนี้ปลดสิน อีกทั้ง มีไว้เป็นฐานเรียนรู้ในการปลูกไม้ยืนต้นที่ หลากหลายไว้เป็นบ้านาณูชีวิต ผสมผสานกับพืช ผัก ผลไม้ สมุนไพร ที่มีระดับเรือนยอดที่แตกต่างระดับ กันให้สามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างสมดุลและมีความสุข (ผาย สร้อยสระกลาง และคณะ, 2548, หน้า 1-3) ซึ่งด้วยสติและปัญญาในการไตร่ตรองถึงเหตุแห่งทุกข์ เหตุแห่งหนี่ ทำให้เครือข่าย ฯ ค้นพบทางออกจาก ทุกข์ด้วยการทำเกษตรกรรมทางเลือกที่เรียกกันในมวลสมาชิกเครือข่าย ฯ ว่า “เกษตรประณีต” ทั้งนี้ จากการปฏิบัติจริงอย่างเป็นรูปธรรมมาถึงวันนี้ต่างก็สรุปเป็นเสียงเดียวกันว่า “เกษตรประณีตแก้จนได้” (ธวัชชัย เฟ็งพิณิจ และ แสงอรุณ สุนทรีย์, 2552, หน้า 183-184)

เกษตรประณีตนำมาซึ่ง “การสร้างความหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตร” เพราะเป็น รูปแบบการทำเกษตรกรรมแบบผสมผสานแนวใหม่ที่ส่งเสริมให้เกษตรกรใช้ที่ดินอันจำกัดอย่างคุ้มค่า สามารถพึ่งตนเองได้ เริ่มทำจากเล็กไปหาใหญ่ ไม่ทำอย่างเกินตัวและเชื่อด้วยความโลภ นำองค์ความรู้ต่าง ๆ มาจัดการพืช ดิน น้ำ และสัตว์ เพื่อให้มีกินมีใช้และสามารถลดหนี้สินในครัวเรือนได้อย่างยั่งยืน ผู้ทำ เกษตรประณีตจะมีอาหารบริโภคที่ปลอดภัยจากสารเคมี ทำให้สุขภาพร่างกายแข็งแรง อาหารที่ผลิตได้ก็ เพียงพอต่อความต้องการในปีหนึ่ง ๆ หากคิดในแง่ปริมาณการบริโภคในครัวเรือน 2 กิโลกรัมต่อคนต่อวัน จากข้อมูลการผลิตพืชเพื่อเป็นอาหารทำให้สามารถเลี้ยงคนได้ 1-6 คน รวมทั้งมีเหลือพอจะแจกจ่ายหรือ จำหน่าย เมื่อตัดปัญหาในเรื่องอาหารการกินได้แล้วก็มีความสุขใจ ครอบครัวอยู่ดีกินดี คนในครอบครัวไม่ ต้องออกไปทำงานข้างนอกเพื่อหาเงิน ทำงานในพื้นที่ก็สามารถเลี้ยงตนเองได้ (ณัฐภูมิ สุดแก้ว, ชูขวัญ ทรัพย์มณี และ คมสัน หุตะแพทย์, 2552, หน้า 8-18) การทำเกษตรประณีต เป็นความพยายามของ เครือข่าย ฯ ที่มุ่งมั่นทำเกษตรผสมผสานบนพื้นที่เล็ก ๆ ไปหาพื้นที่ใหญ่ ๆ ทำจากง่ายไปหายาก บน พื้นฐานของการพึ่งพาตนเอง ปลูกทุกอย่างที่กินและกินทุกอย่างที่ปลูก เพื่อกลับสู่วิถีชีวิตแบบพอเพียง มี ความสุขอย่างเรียบง่ายแต่ยั่งยืน ทั้งนี้ การออมคือหลักสำคัญของการทำเกษตรประณีต แต่มีใช้การออมที่ ใช้เงินเป็นตัวตั้ง แต่หากเป็นการออมทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งเรียกว่า หลัก 4 ออม เริ่มจาก 1) ออมน้ำ ต้องขุดบ่อรอบพื้นที่หรือขุดสระบาดาล 2) ออมความสมบูรณ์ของดิน ไม่เปิดหน้าดิน ไม่ทำลายไส้เดือน ไม่ ใช้ยาฆ่าแมลงหรือปุ๋ยเคมี ใช้ปุ๋ยคอกหรือปุ๋ยหมักชีวภาพ 3) ออมสัตว์เลี้ยง กุ้ง หอย ปู ปลาไว้ในสระ เลี้ยง เป็ด ไก่ โค กระบือ และ 4) ออมต้นไม้ ต้องปลูกพืชให้หลากหลายชนิด แบ่งพื้นที่นาข้าว ทำโรงเพาะเห็ด ปลูกพืชผักสวนครัวไว้บริโภค แจกจ่ายและไว้ขาย โดยพืชที่ปลูกไว้ขายต้องมีมากกว่า 10 ชนิด และปลูกไม้ ดอกเพื่อความสดชื่น ปลูกพืชสมุนไพรไว้รักษาโรค ซึ่งเกษตรกรคนใดทำเกษตรประณีต “หายจนแน่นอน” (ศุภนัย ประสานงานเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านจังหวัดขอนแก่น, 2551, หน้า 5)

ในยุคที่คนนิยมวัตถุและความทันสมัย ปราชญ์ชาวบ้านมักพูดเตือนสติว่า “พวกเขาต่างก็เป็นคน รวยทั้งสิ้น คือ รวยทั้งความสุขและรวยปัญญา แม้ว่าเงินจะเป็นปัจจัยหนึ่งในการดำรงชีวิต แต่ไม่ใช่ปัจจัยที่ สำคัญ เนื่องจากในชุมชนมีทุนต่าง ๆ ที่มีค่ามากกว่า คือ ทุนทางทรัพยากรและทุนทางสังคม” (จักรมณต์ ผาสุกนิช, 2549, หน้า 80-81) นอกจากผลตอบแทนที่เป็นสิ่งสำคัญในการดำรงชีพและรายได้แล้ว เกษตรประณีตยังให้ความอบอุ่นความผาสุกแก่ชีวิตและครอบครัว เพราะผู้ที่ทำเกษตรประณีตจะมีอยู่ มี กิน มีเก็บ มีสุขภาพดี เพียงแค่ใจสู้และตั้งใจจริง ไม่ใจร้อน ทำตามกำลังของตนแบบค่อยเป็นค่อยไป ไม่วัง

ตามกระแสไม่วิ่งตามเงิน ไม่คิดใหญ่เกินตัว เก็บเล็กผสมน้อย ไม่ยึดที่ตัวเงินแต่ให้อาหารความสุขและความพอเพียงเป็นที่ตั้ง ซึ่งความสำเร็จที่เกิดขึ้นจากการทำเกษตรประณีตของของเครือข่าย ๆ อยู่ที่คำกล่าวของปราชญ์ชาวบ้านที่ว่า “สิ่งที่ไม่ใช่อะไรในตอนนี้ คือ ไม่มีหนี้” (ธวัชชัย เฟ็งพิณิจ, พรทวี พลเวียงพล และ พิมพ์ชนก วัดทอง, 2557, หน้า 136-137)

นอกจากนี้ การทำเกษตรประณีตยังนำมาซึ่ง “การใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน” เพราะช่วยให้เกษตรกรมีอยู่มีกิน มีอาหารที่ปลอดภัยมีพิษ มีเครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย มียารักษาโรคเมื่อยามป่วยไข้สามารถลดรายจ่ายได้ เหลือกินแจกช่วยให้มีเพื่อน เหลือแจกได้ขายทำให้มีเงิน ทั้งมีเงินประจำวัน เงินเดือน และเงินปี ที่สำคัญมีบ้านนาถาวร มีหลักประกันที่มั่นคง มีงานทำและมีรายได้ตลอดปี (มูลนิธิพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืนเพื่อคุณภาพชีวิตดีจังหวัดขอนแก่น, 2551ก, หน้า 20) เกษตรประณีตยังสร้างร่างกายและจิตใจที่แข็งแรง มีอยู่มีกิน มีอาหารปลอดภัยมีไว้กินไว้แจกไว้ขาย มีปัจจัย 4 พอเพียง ได้ออกกำลังกาย ได้เรียนรู้ปัญหาและการแก้ปัญหา (ประชาคมสุขภาพอำเภออุบลรัตน์, 2551ก, หน้า 9-10) นอกจากนี้ ยังใช้เวลา น้อย ใช้แรงงานน้อย ใช้เงินทุนไม่มาก แต่สิ่งที่ได้คุ้มค่าเพราะนอกจากได้อาหารแล้วยังได้ปัญญา ช่วยให้เกษตรกรแต่ละคนได้เรียนรู้จากของจริงในการสร้างความสมดุลให้กับธรรมชาติ บำรุงดินด้วยปุ๋ยคอก ปุ๋ยหมัก สร้างความหลากหลายทางชีวภาพ ปลูกไม้ยืนต้น เลี้ยงสัตว์ พืชสวนครัว ช่วยฟื้นความสัมพันธของคนในชุมชน เกิดกัลยาณมิตร ความสามัคคี มีแหล่งเรียนรู้ที่มีชีวิตชีวา ช่วยให้มีอยู่มีกินจากปัจจัยสี่และไม่ยืนต้นหลายชนิด มีร่างกายและจิตใจแข็งแรง มีความสุขทั้งทางกาย ทางใจ ทางสังคม และทางปัญญา (มูลนิธิพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืนเพื่อคุณภาพชีวิตดีจังหวัดขอนแก่น, 2550ก, หน้า 19-21) ทั้งนี้ เครือข่าย ๆ ค้นพบว่า เมื่อเปลี่ยนวิธีคิดมาทำเกษตรประณีต ทำให้มีเพื่อน มีเงิน มีความสุข ซึ่งช่วยให้เศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อม วิถีชีวิต และพึ่งตนเองได้อย่างมีความสุข (คำคุณ, 2552ข, หน้า 14-15) ซึ่งการมองเห็นคุณค่าการทำเกษตรประณีตและปฏิบัติตามนั้น ช่วยให้เกษตรกรที่ได้คิดจนคิดได้ ทำจนสำเร็จ มีพร้อมทั้งผัก ผลไม้ และสมุนไพรปลอดภัยมี (มูลนิธิพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืนเพื่อคุณภาพชีวิตดีจังหวัดขอนแก่น, 2550ข, หน้า 17)

จากความสำคัญของเกษตรประณีต ซึ่งทุกคนสามารถนำไปประยุกต์หรือปรับใช้ในพื้นที่ของตนเองได้อย่างลงตัว ทำให้เกษตรประณีตสามารถนำไปใช้เป็นแนวทางในการสร้างความหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนได้ ดังที่พ่อผาย สร้อยสระกลาง มองว่า “เกษตรประณีตถือเป็นยุทธศาสตร์ที่สำคัญในการช่วยให้คนอีสานพึ่งตนเองได้อย่างมีความสุข” (ประชาคมสุขภาพอำเภออุบลรัตน์, 2550, หน้า 18) รวมถึงทัศนะของ นพ.อภิสิทธิ์ อารังวรารังกูร ที่มองว่า “หลังจากได้มีโอกาสร่วมเรียนรู้กับปราชญ์ชาวบ้านมาพบว่าเกษตรประณีต ถือเป็นยุทธศาสตร์และยุทธวิธีพาไปสู่สัมมาอาชีพ นำมาซึ่งสุขภาวะที่ดี เพราะใช้ที่ดินน้อย แรงงานน้อย ลงทุนน้อย แต่ได้ความสุขมาก” (ประชาคมสุขภาพอำเภออุบลรัตน์, 2550, หน้า 24) ซึ่งสอดคล้องกับผลการวิจัยพัฒนาเกษตรกรรมอย่างประณีต ที่พบว่า เกษตรประณีตสามารถนำไปใช้เป็นยุทธศาสตร์ในการพัฒนาสู่สุขภาวะทั้งทางกาย ทางใจ ทางสังคม และทางปัญญาของเกษตรกรได้เป็นอย่างดี (ผาย สร้อยสระกลาง และคณะ, 2548, หน้า 32) และผลการวิจัยรูปแบบการทำเกษตรประณีตของปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ที่พบว่า เกษตรประณีต เป็นการผสมผสานแนวคิดเกษตรทางเลือกด้วยการไม่ใช้สารเคมี ไม่วิ่งตามกระแส ไม่เน้นทำจำนวนมาก ไม่เอาเงินเป็นตัวตั้ง ใช้พันธุ์พืชพันธุ์สัตว์ในท้องถิ่น ใช้การเกื้อกูลกันของระบบนิเวศ ใช้ปุ๋ยอินทรีย์บำรุงดิน ใช้ประโยชน์จากดินอย่างคุ้มค่า มีการเลี้ยงสัตว์และปลูกพืชที่หลากหลายเพื่อสร้างความหลากหลายทางชีวภาพ ถือเป็นแนวคิดการทำเกษตรที่มุ่งสร้างความยั่งยืนทั้งในด้านทรัพยากรสิ่งแวดล้อม ระบบนิเวศวิทยา การเกื้อกูลกันของระบบธรรมชาติ พร้อมกับการสนองตอบความต้องการระหว่างคนกับธรรมชาติ และธรรมชาติกับธรรมชาติ ทั้งในระยะสั้นและระยะยาว (ธวัชชัย เฟ็งพินิจ, 2555, หน้า 205-206)

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า แนวคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือล้วนเชื่อมโยงกับทุนชีวิต ทุนทรัพยากร ทุนทางวัฒนธรรม การบริหารจัดการพื้นที่ การวางแผนปลูกพืช การบริหารจัดการจัดการสิ่งแวดล้อม และคุณค่าความหลากหลายทางชีวภาพ ดังนั้น การวิจัยตัวชี้วัดการสร้างควมหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนตามแนวคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จึงเป็นการถอดองค์ความรู้จากแนวคิด วัตรปฏิบัติ และการทำเกษตรกรรมทางเลือกที่เหมาะสมใช้ได้จริงและเกิดผลจริงในทางปฏิบัติอย่างเป็นรูปธรรม นำมาซึ่งการสร้างแบบจำลองที่ดีจากเกษตรกรผู้ประสบความสำเร็จต่อการเอาชนะแรงกดทับจากระบบเศรษฐกิจทุนนิยม ซึ่งแบบจำลองดังกล่าวจะนำไปสู่การสร้างระบบวิถีคิดเชิงตรรกะใหม่ เพื่อปรับเปลี่ยนระบบคิดจากการทำเกษตรกรรมที่ทำลายความสมดุลของระบบนิเวศวิทยาทางธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ให้สามารถนำไปประยุกต์ใช้จนเกิดแนวปฏิบัติที่ดีนำไปสู่การสร้างควมหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน บนฐานการเกื้อกูลกันของนิเวศธรรมชาติ มุ่งสร้างความสมดุลในการอยู่ร่วมกันระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืน เพื่อให้ธรรมชาติสามารถสนองตอบต่อความต้องการของคนทั้งในรุ่นปัจจุบันและในอนาคต

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อศึกษาตัวชี้วัดการสร้างควมหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนตามแนวคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ขอบเขตการวิจัย

1. ขอบเขตด้านเนื้อหา เป็นการวิจัยทางสังคมวิทยา (sociology) โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative research) ซึ่งมีทั้งการศึกษาเอกสารทางวิชาการที่เกี่ยวข้องและการเก็บรวบรวม

ข้อมูลภาคสนาม ทั้งจากการสังเกต สัมภาษณ์ สันทนาการ และประชุมเชิงปฏิบัติการ กลุ่มเป้าหมาย คือ เครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 12 เครือข่าย โดยเน้นที่แนวปฏิบัติที่ เครือข่าย ๆ เรียกว่า “เกษตรประณีต” เพื่อศึกษาตัวชี้วัดการสร้างความหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศ เกษตรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนตามแนวทางการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้าน ด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

2. ขอบเขตด้านพื้นที่ เป็นการวิจัยในพื้นที่ตั้งของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือใน 5 จังหวัด คือ ขอนแก่น นครราชสีมา บุรีรัมย์ สุรินทร์ และอำนาจเจริญ

3. ขอบเขตด้านประชากรและกลุ่มตัวอย่าง แบ่งออกเป็น

3.1 ประชากร คือ เครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จำนวน 12 เครือข่าย ซึ่งสำนักงานกองทุนเพื่อสังคมได้บันทึกชีวประวัติและแนวคิดในหนังสือ “พลังรากหญ้าพลังแผ่นดิน” รวมทั้งสื่ออิเล็กทรอนิกส์ (CD-Rom) ในนาม “เครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านและพหุภาคีภาคอีสาน” ซึ่งแต่ละเครือข่าย ๆ มีศูนย์เรียนรู้เครือข่าย ๆ ละ 1 แห่ง เพื่อใช้เป็นศูนย์ถ่ายทอดความรู้และประสบการณ์ด้านการเกษตรกรรมสู่เกษตรกรและผู้สนใจทั่วไป โดยมีการดำเนินกิจกรรมต่อเนื่องถึงปัจจุบัน และปราชญ์ชาวบ้านในฐานะผู้นำเครือข่าย ๆ ได้รับการยอมรับให้เป็นครูภูมิปัญญาไทยด้านเกษตรกรรม จากกระทรวงศึกษาธิการ ในรุ่นต่าง ๆ อย่างต่อเนื่อง ประกอบด้วย

3.1.1 เครือข่ายพ่อค้าเตี๊อง ภาษี “ปราชญ์ชาวบ้านนักคิด นักพูด นักปฏิบัติแห่งยุคสมัย” บ้านเลขที่ 40 บ้านโนนเขวา หมู่ที่ 8 ตำบลหัวฝาย อำเภอแคนดง จังหวัดบุรีรัมย์

3.1.2 เครือข่ายพ่อจันทร์ที่ ประทุมภา “ปราชญ์ชาวบ้านนักสู้ชีวิต” บ้านเลขที่ 138 บ้านโนนรัง หมู่ที่ 6 ตำบลตลาดไทร อำเภอชุมพวง จังหวัดนครราชสีมา

3.1.3 เครือข่ายพ่อชาลี มาระแสง (เสียชีวิต) “ปราชญ์ชาวบ้านนักปลูกต้นไม้” บ้านเลขที่ 25 บ้านกุดขวย หมู่ที่ 10 ตำบลคำพระ อำเภอหัวตะพาน จังหวัดอำนาจเจริญ

3.1.4 เครือข่ายพ่อเชียง ไทยดี “ปราชญ์ชาวบ้านนักวิจัยรุ่นลายคราม” บ้านเลขที่ 59 บ้านอนันต์ หมู่ที่ 2 ตำบลยาง อำเภอศีขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์

3.1.5 เครือข่ายพ่อทองหล่อ เจนไธสง (เสียชีวิต) “ปราชญ์ชาวบ้านผู้พึ่งตนเองด้วยการออม” บ้านเลขที่ 1 บ้านหายโศก หมู่ที่ 2 ตำบลหายโศก อำเภอพุทไธสง จังหวัดบุรีรัมย์

3.1.6 เครือข่ายพ่อทัศน์ กระจยอม “ปราชญ์ชาวบ้านจังหวัดขอนแก่นผู้สำเร็จได้เพราะ 5 พระ” บ้านเลขที่ 108 บ้านโสกน้ำขาว หมู่ที่ 6 ตำบลก้านเหลือง อำเภอแวงน้อย จังหวัดขอนแก่น

3.1.7 เครือข่ายพ่อบุญเต็ม ชัยลา “ปราชญ์ชาวบ้านนักจัดการอารมณ์ศิลปิน” บ้านเลขที่ 68 บ้านดงบัง หมู่ที่ 4 ตำบลคอนนิม อำเภอแวงใหญ่ จังหวัดขอนแก่น

3.1.8 เครือข่ายพ่อประคอง มนต์กระโทก (อุปสมบท) “ปราชญ์ชาวบ้านจังหวัดนครราชสีมา” บ้านเลขที่ 29 บ้านโค้งยาง หมู่ที่ 4 ตำบลพลับพลา อำเภอโชคชัย จังหวัดนครราชสีมา

3.1.9 เครือข่ายพ่อผอง เกตพิบูลย์ “ปราชญ์ชาวบ้านครูบ้านาญผู้เจริญรอยตามพระยุคลบาท” บ้านเลขที่ 83 บ้านโนนพริก หมู่ที่ 7 ตำบลโคกสง่า อำเภอพล จังหวัดขอนแก่น

3.1.10 เครือข่ายพ่อผาย สร้อยสรกลาง “ปราชญ์ชาวบ้านนักจัดการจังหวัดบุรีรัมย์” บ้านเลขที่ 64 บ้านสระคูณ หมู่ที่ 4 ตำบลโคกล่าม อำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์

3.1.11 เครือข่ายพ่อมหาอยู่ สุนทรธัย (เสียชีวิต) “ปราชญ์ชาวบ้านอาวุโสของภาคอีสานที่มีความสุข” บ้านเลขที่ 6 บ้านตะแบก หมู่ที่ 4 ตำบลสลักได อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์

3.1.12 เครือข่ายพ่อสุทธินันท์ ปรัชญพฤทธิ “ปราชญ์ชาวบ้านที่ไม่ยอมหยุดเรียนรู้” บ้านเลขที่ 34 บ้านปากช่อง หมู่ที่ 11 ตำบลสนามชัย อำเภอสตึก จังหวัดบุรีรัมย์

3.2 กลุ่มตัวอย่างสำหรับการเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนาม ทั้งจากการสังเกต สัมภาษณ์ สันทนาการ และประชุมเชิงปฏิบัติการ เป็นการเลือกแบบเจาะจง (purposive selection) ประกอบด้วย ปราชญ์ชาวบ้าน เกษตรกรต้นแบบ และผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง ซึ่งในการวิจัยครั้งนี้มีการสัมภาษณ์เชิงลึกจำนวน 120 คน สันทนาการจำนวน 18 กลุ่ม ผู้เข้าร่วม 98 คน และประชุมเชิงปฏิบัติการ 2 ครั้ง ผู้เข้าร่วมรวม 113 คน รวมกลุ่มตัวอย่างในการเก็บรวบรวมข้อมูลทั้งสิ้น 218 คน โดยไม่นับชื่อซ้ำและไม่รวมคณะผู้วิจัย ทั้งนี้ เนื่องจากกลุ่มตัวอย่างบางคนจะถูกเก็บรวบรวมข้อมูลและเข้าร่วมกิจกรรมมากกว่า 1 ครั้ง

4. ขอบเขตด้านระยะเวลา ใช้ระยะเวลาทั้งสิ้น 12 เดือน

ข้อตกลงเบื้องต้น

การวิจัยตัวชี้วัดการสร้างควมหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนตามแนวคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ ซึ่งมีทั้งการศึกษาเอกสารงานวิชาการที่เกี่ยวข้องและการศึกษาข้อมูลภาคสนาม ด้วยการสังเกตแบบมีส่วนร่วม สัมภาษณ์เชิงลึก สันทนาการ และประชุมเชิงปฏิบัติการ โดยเลือกกลุ่มตัวอย่างแบบเจาะจงเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จำนวน 12 เครือข่ายที่มีการพัฒนาองค์ความรู้ด้านเกษตรกรรมอย่างต่อเนื่อง มีการขยายสมาชิกเครือข่าย และมีการดำเนินกิจกรรมมาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งได้รับการยอมรับจากสังคมกว้างว่าสามารถเป็นแบบอย่างแก่เกษตรกรและผู้คนที่ทั่วไปได้ ถือเป็นการถอดองค์ความรู้จากแบบจำลองที่ดี ดังนั้น การนำไปใช้ประโยชน์จึงควรมีการประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมต่อบริบท (context) ของแต่ละพื้นที่ ทั้งในด้านประชากร เศรษฐกิจ สังคม ภูมิปัญญา วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อม เพื่อให้การนำไปปฏิบัติเกิดผลสัมฤทธิ์มากที่สุด สามารถนำไปสู่การสร้างควมหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนในแต่ละพื้นที่ได้

คำจำกัดความที่ใช้ในงานวิจัย

ตัวชี้วัด หมายถึง ตัวแปรหรือตัวประกอบหรือสารสนเทศหรือข้อบ่งชี้ในมิติต่าง ๆ ซึ่งแสดงคุณค่าหรือคุณลักษณะหรือผลที่เป็นนามธรรมให้เป็นรูปธรรม ทั้งในเชิงปริมาณหรือคุณภาพในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่งที่สามารถใช้วัดหรือแสดงให้เห็นถึงการสร้างความหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรและการใช้

ประโยชน์อย่างยั่งยืนหรือที่ได้รับการยอมรับว่าสามารถแสดงระดับหรือเกณฑ์ในการการสร้างความหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้อย่างชัดเจนเป็นรูปธรรม

การสร้างความหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตร หมายถึง การปลูกพืชหลากหลายชนิดในสวนไร่นา พัฒนาปรับปรุงดิน น้ำ และสิ่งแวดล้อมให้มีความสมบูรณ์ เคารพต่อกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ พัฒนาสู่ความสมดุลของการอยู่ร่วมกันระหว่างมนุษย์ พืช สัตว์ และสิ่งแวดล้อมที่พึ่งพาอาศัยอยู่ด้วยกันอย่างกลมกลืนในระบบนิเวศเดียวกัน สะสมจุลินทรีย์ในดิน ไม่ใช้สารเคมี ผลิตและใช้ปุ๋ยชีวภาพ เพื่อสร้างอาหารที่ปลอดภัย นำเอาทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ให้คุ้มค่าเกิดประโยชน์สูงสุดโดยสามารถเกื้อหนุนหรือทดแทนกันได้ รวมถึงการนำองค์ความรู้มาใช้เพื่อรักษาความสมดุลและฟื้นฟูให้ระบบนิเวศที่สูญเสียไปกลับสู่ความสมดุล โดยไม่กระทบต่อความหลากหลายที่มีอยู่

การใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน หมายถึง การทำเกษตรด้วยการปลูกพืชหลากหลายชนิด สร้างความอุดมสมบูรณ์ให้เกิดขึ้นในพื้นที่ จนสามารถให้ผลผลิตได้ตลอดปี มีการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างเหมาะสม ถูกวิธี มีมูลค่า เกิดประโยชน์และความคุ้มค่าสนองความต้องการได้อย่างยาวนาน รวมถึงการไม่ทำลาย การอนุรักษ์ และพัฒนาปรับปรุงทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ด้วยการสร้างหรือปลูกทดแทนให้มากขึ้น เพื่อสร้างความอุดมสมบูรณ์ ความเขียวขจี และความพออยู่พอกินให้กับคนรุ่นต่อไป

เครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ หมายถึง กลุ่มบุคคลที่รวมตัวกันดำเนินกิจกรรมทางการเกษตร โดยมีปราชญ์ชาวบ้านเป็นแกนนำในนามเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านและพหุภาคีภาคอีสาน ซึ่งมีศูนย์การเรียนรู้และถ่ายทอดประสบการณ์ทางการเกษตรจำนวน 12 แห่ง ในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 5 จังหวัด ประกอบด้วย ขอนแก่น นครราชสีมา บุรีรัมย์ สุรินทร์ และอำนาจเจริญ

เครือข่าย หมายถึง เครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ศูนย์เรียนรู้ หมายถึง สถานที่จัดการเรียนรู้ด้านเกษตรกรรมของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ปราชญ์ชาวบ้าน หมายถึง ผู้นำเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านและพหุภาคีภาคอีสานจำนวน 12 คน ที่ได้รับการยอมรับว่าเป็นปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งสำนักงานกองทุนเพื่อสังคมได้บันทึกชีวประวัติรวบรวมไว้ในหนังสือ “พลังรากหญ้าพลังแผ่นดิน” ประกอบด้วย พ่อคำเดื่อง ภาษี พ่อจันทร์ที ประทุมภา พ่อชาติ มาระแสง พ่อเซียง ไทยดี พ่อทองหล่อ เจนไธสง พ่อทัศน กระจยอม พ่อบุญเต็ม ชัยลา พ่อประคอง มนต์กระโทก พ่อผอง เกตพิบูลย์ พ่อผาย สร้อยสระกลาง พ่อมหาอยู่ สุนทรธัย และพ่อสุทินันท์ ปรีชญพฤทธิ

เกษตรกรต้นแบบ หมายถึง ตัวแทนเกษตรกรที่เครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือในแต่ละเครือข่าย ฯ พัฒนาขึ้น เพื่อเข้าร่วมกับปราชญ์ชาวบ้านเป็นวิทยากรกระบวนการในหลักสูตรวิทยากรกระบวนการเพื่อการเปลี่ยนแปลงสู่การพึ่งตนเองและพึ่งพากันเองภาคประชาชน (วปอ.ภาคประชาชน) หรือหลักสูตรเรียนรู้อื่น ๆ ของแต่ละเครือข่าย ฯ

เกษตรประณีต หมายถึง การบริหารพื้นที่อันจำกัดให้คุ้มค่าและเกิดประโยชน์สูงสุดด้วยความละเอียดลออ โดยวางแผนออกแบบการปลูกพืชให้มีความหลากหลายที่สุดตามสภาพพื้นที่ บนฐานกำลังของตนเอง ทำเล็กน้อยแต่ทำอย่างต่อเนื่องพร้อมกับการเรียนรู้ เน้นพึ่งตนเองแบบพอมือพอกินเพื่อลดรายจ่าย เมื่อทำสำเร็จในพื้นที่หนึ่งค่อยขยายสู่พื้นที่ใหม่

ประโยชน์ที่ได้รับ

1. ได้ตัวชี้วัดการสร้างควมหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนตามแนวความคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่หน่วยงานภาครัฐ เกษตรกร และผู้สนใจทั่วไปสามารถนำไปปฏิบัติหรือประยุกต์ใช้ได้ เพื่อสร้างความหลากหลายทางชีวภาพและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนในสังคมวงกว้าง

2. เครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ สามารถนำตัวชี้วัดการสร้างควมหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนตามแนวความคิดการทำเกษตรประณีตไปประยุกต์ใช้ในหลักสูตรวิทยากรกระบวนการเพื่อการเปลี่ยนแปลงสู่การพึ่งตนเองและพึ่งพากันเองภาคประชาชน (วปอ.ภาคประชาชน) สู่เกษตรกรเป้าหมาย 1 ล้านครอบครัวในปี พ.ศ.2560 ทั้งในกระบวนการถ่ายทอดความรู้และการประเมินผลได้อย่างเป็นรูปธรรม

3. หน่วยงานภาครัฐทั้งในระดับกระทรวง กรม จังหวัด องค์กรพัฒนา หรือองค์กรอื่น ๆ เช่น กรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ กระทรวงศึกษาธิการ ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธกส.) มูลนิธิพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืนเพื่อคุณภาพชีวิตดี สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม เป็นต้น มีการนำตัวชี้วัดการสร้างควมหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนตามแนวความคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ไปใช้ประโยชน์เพื่อการประเมินผลและพัฒนาภาคเกษตรกรรมในระดับนโยบายอย่างเป็นรูปธรรม

4. มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนดุสิต และสถานศึกษาอื่น ๆ สามารถนำตัวชี้วัดการสร้างควมหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนตามแนวความคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือไปใช้เพื่อการเรียนรู้วิถีชีวิตสู่การพึ่งตนเองอย่างยั่งยืน รวมถึงการใช้เครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นแหล่งเรียนรู้ ศึกษาดูงาน เพื่อสร้างประสบการณ์ตรงจากสถานการณ์จริง พร้อมเชื่อมโยงสู่การเรียนรู้ในหลักสูตรของสถานศึกษาอย่างเป็นรูปธรรม